

Bojana Dinić

DIGITALNO NASILJE

Novi Sad, 2022.

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET
21000 Novi Sad
Dr Zorana Đinđića 2
www.ff.uns.ac.rs

Za izdavača
Prof. dr Ivana Živančević Sekeruš, dekan

Bojana Dinić
DIGITALNO NASILJE

Recenzenti
Prof. dr Dragan Popadić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Prof. dr Jasmina Kodžopeljić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
Prof. dr Daniela Šincek, Filozofski fakultet,
Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Doc. dr Dobrinka Kuzmanović, Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu

Tehnička priprema
Igor Lekić

Dizajn korica
Jelena Jaćimović

Štampa
Futura, Novi Sad

Tiraž
150

ISBN
978-86-6065-705-5

Citirati kao:

Dinić, B. (2022). *Digitalno nasilje*. Novi Sad, RS: Filozofski fakultet u Novom Sadu.

Agresija

Agresija predstavlja jedan od najispitivanijih fenomena u različitim disciplinama društvenih nauka. Ispitivanje agresije praćeno je brojnim problemima, a jedan od njih se ogleda u nepostojanju jedinstvene definicije ovog ponašanja. U literaturi se može naći preko dve stotine definicija agresivnog ponašanja (Harré & Lamb, 1993). Međutim, u svim definicijama ovog pojma prisutne su zajedničke karakteristike, a to su da nasilnik¹ mora imati nameru da nanese štetu žrtvi i da žrtva mora da bude povređena ili da se oseća povređeno (Harré & Lamb, 1993). U skladu s tim, u istraživačkoj praksi je najčešće prihvaćeno određenje agresije kao bilo kojeg ponašanja s namerom da se nanese šteta drugome, a koju drugi želi da izbegne (Anderson & Bushman, 2002; Baron & Richardson, 1994). U ovoj knjizi će biti usvojena navedena definicija agresije.

Navedena definicija je pogodna, jer sadrži nekoliko bitnih karakteristika agresije. Najpre, agresija je ponašanje i kao takvo, može se opaziti (Anderson & Bushman, 2002). Na primer, može se videti kako neko nekoga udara ili mu preti, ali može se videti i kako neko pokušava da uruši nečiji društveni status, da ga namerno isključi iz vršnjačke grupe i sl. U vezi s tim je i da agresija nije emocija, niti kognitivna predstava ili misao. Dakle, agresija predstavlja motornu, odnosno bihevioralnu komponentu osobine ličnosti – agresivnosti. Ova odrednica agresije je važna kako bi se agresija razlikovala od konstrukata kao što su bes i hostilnost. Iako agresivna kognicija (npr. hostilni stavovi, uverenja, želje ili zamišljanje čina osвете prema nekome) ili agresivni afekat (bes, ljutnja) često prethode agresiji, ni jedno ni drugo se ne smatraju se agresijom.

Drugo, agresija, na način kako je ovde definisana, predstavlja socijalno ponašanje. Ona se uvek ispoljava prema nekome i uključuje najmanje dve osobe. Međutim, postoje oblici agresije koji, na prvi pogled, nemaju karakteristike socijalnog ponašanja. Takva je, na primer, tzv. “pomerena” ili “premeštena” agresija (engl. *displaced aggression*), koja se javlja u slučaju kada se agresivni impuls preusmerava na objekte koji nisu primarna meta. Ova forma agresije nastaje kada se, zbog različitih razloga, ne usuđujemo da napadnemo metu ili kada nam meta nije dostupna. Na primer, kada smo besni na nekoga, a taj neko nam nije u vidokrugu, vrlo često iskaljujemo bes na nekom predmetu (razbijemo ga i sl.). Prema usvojenoj definiciji agresije, oštećivanje objekata nije prepoznato kao agresija, osim ako se time ne nanosi šteta drugome (npr. uništava se neki objekat koji pripada žrtvi). Takođe, postoji mogućnost da se agresija “premesti” na ljubimca, ali to bi bila posebna vrsta agresije prema životinjama. Ipak, ovakvi oblici “premeštene” agresije se mogu shvatiti kao socijalno ponašanje, jer je primarna meta neka osoba. Drugim rečima, postoji namera da se nekome nanese šteta, ali ta šteta nije realizovana prema toj osobi. U slučaju kada je agresija “premeštena” s jedne osobe na drugu, to predstavlja jasnu socijalnu situaciju. Na primer, ukoliko nas je šef iznervirao i ne možemo da se izvičemo na njega (jer je to neprimereno u poslovnoj komunikaciji), prasnućemo na intimnog partnera. U svim ovim primerima i određenjima pokušava se odrediti šta je interpersonalna agresija, te bismo mogli zaključiti da se pod njom podrazumeva agresija koja za primarnu metu ima drugu osobu, bez obzira na to što je agresija ispoljena prema objektu ili životinji. Ipak, kako su ovo ređe situacije i kako je fokus ove knjige na agresiji koja uključuje interpersonalni odnos, sve agresivne situacije mimo ove neće biti razmatrane. Takođe, agresija koja za primarnu metu ima objekte ili životinje i biljke, smatra se posebnom vrstom agresije i nije predmet ove knjige.

¹Iako se sve više napuštaju termini nasilnik i žrtva, te zamenjuju opisima – osoba koja vrši nasilje i osoba koja trpi nasilje, s obzirom na široku upotrebu ovih termina, oni će biti zadržani dalje u tekstu iz praktičnih razloga.

Treće, da bi se nešto okarakterisalo kao agresivno ponašanje, mora postojati namera da se nanese šteta drugome. Upravo je ovaj aspekt najčešći predmet kritike u definisanju pojma agresije. Kritika koja se odnosi na uvođenje namere u definiciju agresije potiče od bihevioristički orijentisanih autora. Oni smatraju da mentalističke konstrukte, kakav je i konstrukt namere, ne treba uvoditi u definiciju agresije. Ovi autori agresiju definišu kao reakciju kojom se štetan stimulus nanosi drugom biću (Buss, 1961) ili kao bilo koji oblik ponašanja usmeren na nanošenje štete ili povređivanje drugoga, pri čemu je drugi motivisan da izbegne takav postupak (Baron, 1977). Ovom drugom definicijom se zapravo eliminišu postupci koji se odnose na odobreno nanošenje bola u cilju poboljšanja zdravstvenog statusa ili estetike tela. Kao što se može primetiti, ova definicija je ista kao i najčešća definicija agresije, ali u njoj nedostaje deo u kom se podcrtava da je agresija ponašanje s namerom da se nanese šteta drugome. Međutim, zanemarivanje namere u definicijama agresije, iako omogućava lakšu operacionalizaciju i merenje agresije, rezultira time da se neki sasvim slučajan čin proglasi agresijom (npr. kad nekom slučajno stanemo na nogu). Zbog navedenih razloga, većina autora uvodi nameru u svoje definicije agresije.

Međutim, postavlja se pitanje čiju perspektivu uzeti u obzir prilikom određenja namere da se nanese šteta – onoga ko je ispoljio takvo ponašanje ili ko ga je doživeo i pretrpeo? Anderson i Bušman (Anderson & Bushman, 2002) ukazuju na to da se namera treba sagledati iz pozicije onoga ko vrši ponašanje, tj. da li onaj ko vrši ponašanje ima nameru da nanese štetu drugome i da li veruje da će to ponašanje naneti štetu drugome. Dakle, ukoliko se neka šteta desi bez namere da se ona zaista nanese drugome (npr. neko slučajno zakači drugoga u prolazu), to se ne bi okarakterisalo kao agresija, bez obzira na to što osoba prema kojoj je ponašanje ispoljeno može to doživeti kao agresiju. Ovaj aspekt definicije je jasan kada su u pitanju ponašanja kojima se nanosi trivijalna tj. mala šteta. Međutim, kada je u pitanju nanošenje ozbiljnije štete, tu već uzimamo u obzir percepciju onoga ko trpi takvo ponašanje tj. percepciju žrtve. Zapravo, percepcija žrtve nam nije neophodna da bismo uvideli posledice po žrtvu kada je fizička ili psihička šteta ozbiljna tj. očigledno remeti svakodnevno funkcionisanje žrtve. Uostalom, drugi autori prilikom definisanja agresije ističu percepciju žrtve, tj. da li se žrtva oseća povređeno (Harré & Lamb, 1993). Na ovom mestu je važno uočiti probleme prilikom određivanja namere, jer se mora uzeti u obzir i pozicija onoga ko čini štetu i ko je trpi, a imajući u vidu moguće pristrasnosti i jednih i drugih. O ovome će više biti reči prilikom definisanja nasilja jer se prema ovom aspektu agresija i nasilje razlikuju. Na ovom mestu nije na odmet napomenuti da uspešnost nanošenja štete nije relevantna za određivanje ponašanja kao agresivnog. Na primer, ukoliko je neko imao nameru da udari drugu osobu, pa je promašio, to se smatra agresijom.

Još nekoliko sličnih pojmova

Jedna od grešaka koju prave istraživači jeste korišćenje termina agresivnost i agresija kao sinonima. Agresivnost predstavlja osobinu ličnosti, odnosno predispoziciju za agresivno ponašanje ili snagu agresivnog motiva koji se odnosi na želju da se nekome naškodi. S druge strane, agresija predstavlja agresivno ponašanje, odnosno manifestaciju osobine agresivnosti. Svaka osobina se sastoji iz tri komponente: ponašajne, afektivne/emocionalne i kognitivne. U slučaju osobine agresivnost, te komponente imaju sledeći sadržaj:

(1) ponašajna komponenta je agresivno ponašanje koje se može manifestovati na različite načine (npr. kao fizička i verbalna agresija);

(2) afektivna ili emocionalna komponenta je bes;

(3) kognitivna komponenta je hostilnost ili neprijateljska nastrojenost prema drugima (Buss & Perry, 1992).

Ipak, treba navesti rezultate istraživanja u kojima se ne prepoznaju sve tri komponente agresivnosti kao ključne. U istraživanju Dinić, Mitrović i Smederevac (2014) ispitivana je zajednička latentna struktura stavki za procenu agresivnosti (kao bazične osobine u psihobiološkim modelima ličnosti) i prijatnosti (kao bazične osobine u psiholeksičkim modelima ličnosti koja na opozitnom polu sadrži antagonizam, tj. koja je najuže dovodi u vezu s agresivnošću u odnosu na preostale osobine psiholeksičkih modela) u različitim inventarima ličnosti. Rezultati pokazuju izdvajanje četiri faktora: bes, osvetoljubivost, dominacija i hostilnost. Dok su afektivna (bes) i kognitivna (hostilnost) komponenta agresivnosti prepoznate, ponašajna komponenta se ne izdvaja kao poseban faktor, već su njeni aspekti uključeni u izdvojene komponente. Tako, osvetoljubivost obuhvata indikatore fizičke agresije, a bes verbalne agresije. Kasnije ćemo videti da su osvetoljubivost i dominacija posebno važni za određivanje uloga u nasilnoj interakciji, kada se ima u vidu motivacija za nasilnim ponašanjem.

Gde nastaje konfuzija u vezi s korišćenjem termina agresija i agresivnost? Iako postoji jasno razgraničenje ova dva termina, zabuna nastaje kada se pod terminom agresija podrazumeva agresivnost, bar na engleskom govornom području. Na primer, u svom Alternativnom petofaktorskom modelu ličnosti, Zakerman (Zuckerman, 2005) je jednu od bazičnih osobina ličnosti nazvao Agresija/hostilnost (engl. *Aggression/Hostility*) iako je očigledno da je reč o osobini agresivnost, a ne o agresivnom ponašanju. Usvojen i široko rasprostranjen termin agresija kojim se označava osobina može biti posledica toga što je taj termin prvi nastao u odnosu na termin agresivnost (Barnhart & Steinmetz, 1999).

Na ovom mestu treba ukazati i na razlikovanje agresivnosti i agresije u upitničkim procenama. U tom kontekstu, Popadić (2009) predlaže opšte pravilo: stavke u upitnicima za procenu agresivnosti treba da sadrže procenu potrebe ili želje da se nekome naudi na bilo koji način, dok pitanja za procenu agresije (kao i nasilja ili siledžijstva kao srodnim ponašanjima), treba da se odnose na procenu učestalosti različitih oblika agresivnog ponašanja. Na primer, sledeće stavke se odnose na agresiju:

Često se potučem.

1	2	3	4	5
<i>Uopšte se ne slažem</i> <i>ili Uopšte ne važi za mene</i>			<i>U potpunosti se slažem</i> <i>ili U potpunosti važi za mene</i>	

Koliko često ste...

...vikali na druge kada Vas iznerviraju.

0	1	2
<i>Nikada</i>	<i>Ponekad</i>	<i>Često</i>

Napomena: Ovo je stavka srpske adaptacije Upitnika reaktivne i proaktivne agresije (Dinić & Raine, 2020).

Učestalost se može procenjivati i preciznije, npr.;

1	2	3	4	5
<i>Nikada</i>	<i>Jednom ili dva puta</i>	<i>Dva ili tri puta mesečno</i>	<i>Jednom ili dva puta nedeljno</i>	<i>Nekoliko puta nedeljno ili Skoro svakodnevno</i>

S druge strane, sledeće stavke se odnose na agresivnost:

Mogu da udarim nekoga ako me dovoljno isprovocira.

Ako je potrebno, spreman sam da upotrebim silu da bih zaštitio svoja prava.

1	2	3	4	5
<i>Uopšte se ne slažem</i>				<i>U potpunosti se slažem</i>
<i>ili Uopšte ne važi za mene</i>				<i>ili U potpunosti važi za mene</i>

Napomena: Ove stavke su iz srpske adaptacije Bas-Perijevog Upitnika agresije (Dinić i Janičić, 2012).

Na ovom mestu ću samo napomenuti da se skala koja sadrži pomenute dve stavke u originalu naziva Fizička agresija (engl. *Physical Aggression*) iako je jasno da se misli na sklonost ka fizičkoj agresiji kao aspektu agresivnosti koji uključuje potencijal i nameru za agresijom, a ne isključivo – agresiju. Već je bilo pomenuto da se u literaturi na engleskom osobina agresivnost nekada naziva agresija i ovo je primer jedne takve upotrebe termina agresija koja može da stvori konfuziju kada se prevodi na srpski ili neki drugi jezik.

Dalje, prilikom određenja agresije naglašeno je da agresiju treba razlikovati od emocionalnih i kognitivnih aspekata. Kao što je rečeno, bes se odnosi na afektivnu komponentu agresivnosti, pri čemu se može razlikovati stanje besa od sklonosti besu (pod kojom se podrazumeva bes kao osobina ličnosti, tj. relativno trajna karakteristika ličnosti). Stanje besa definiše se kao psihobiološko, emocionalno stanje, odnosno stanje označeno subjektivnim osećajem neprijatnosti, čiji se intenzitet menja od blage razdražljivosti ili zlovolje do snažne ljutnje i gneva (npr. Spielberg, 2001). Intenzitet stanja besa određen je situacionim činiocima i menja se tokom vremena. Ti činioci najčešće su provokacija i prepreka ka nekom cilju, usled čega se javljaju frustracija, doživljaj napadnutosti ili nepravde (Ramírez, Fujihara, Van Grooyen, & Santisteban, 2001). Stanje besa se na fiziološkom planu manifestuje kao mišićna napetost i pobuđenost neuroendokrinog i autonomnog nervnog sistema. Na kognitivnom planu stanje besa se povezuje sa kognitivnim distorzijama i deficitima, i s aktivacijom atribucija, odnosno sa pripisivanjem loših namera drugima (Power & Dalgleish, 2016). Slikovito se kaže da nam je u besu “zamagljen um”, što upravo odražava teškoće u trenutnom kognitivnom funkcionisanju, kao što je, na primer, fokusiranje na zadatak ili opažanje situacije.

S druge strane, sklonost besu podrazumeva sklonost da se širok raspon situacija opaža kao uzrujavajući ili frustrirajući, i da se na njih odgovori povišenim stanjem besa (Spielberg, 2001). Ramirez i Andru (Ramírez & Andreu, 2006) sklonost besu definišu u širem i užem smislu. U širem smislu, sklonost besu određuju kao karakteristiku temperamenta. Ta karakteristika povezuje se s niskim pragom tolerancije na tzv. “agresivne okidače”, koji predstavljaju relativno bezopasne provokatore kao što su kašnjenje kolege na sastanak ili pravljenje gramatičkih grešaka u govoru. U užem smislu, sklonost besu se, takođe, povezuje s niskim pragom tolerancije, ali na specifične situacije koje uključuju takmičenje, socijalno isključivanje ili doživljen “nefer” odnos. Ako bismo hteli

da utvrdimo kauzalni odnos između besa i agresije, zaključili bismo da stanje besa prethodi agresiji (ne svakoj formi ili funkciji, ali je ovde bitno uočiti da prethodi), a da osobe s izraženijim besom kao osobinom ličnosti – češće doživljavaju stanje besa, pa je samim tim i veća verovatnoća da će se ta osoba češće agresivno ponašati. U tom smislu, sklonost besu bi predstavljala jednu od faceta, odnosno subdimenzija šire osobine ličnosti – agresivnosti.

Potom, treba praviti razliku između agresije i kognitivnog aspekta agresivnosti. Kao što je rečeno, kognitivna komponenta agresivnosti je hostilnost koja predstavlja negativnu evaluaciju drugih ljudi (Buss, 1961), odnosno negativna uverenja o motivima i namerama drugih ljudi (Ramírez & Andreu, 2006). Samim tim, ona uključuje antagonizam prema drugima koji se ispoljava kao nepoverenje, klevetanje, cinizam, ali i kroz agresivno, osvetoljubivo i destruktivno ponašanje. Kao i u slučaju određenja besa, i kod hostilnosti se može razlikovati stanje od osobine. Stanje hostilnosti prethodi agresiji, a osobe s izraženijom osobinom hostilnosti češće doživljavaju stanje hostilnosti. Hostilnost kao osobina ličnosti se, takođe, može shvatiti kao subdimenzija agresivnosti. Treba naglasiti da se bes i hostilnost često mešaju u upitničkim operacionalizacijama, te neki autori ističu emocionalni aspekt kod hostilnosti (Spielberg, 2001). Naime, postoje situacije u kojima bes može prethoditi hostilnosti, pa ćemo, kada smo razdraženi, češće tuđe ponašanje doživeti kao napad (pripisaćemo mu hostilne namere). Međutim, pokazano je da emocija poput besa jeste nužan, ali ne i dovoljan uslov za razvoj hostilnih stavova i uverenja (Ramírez & Andreu, 2006). S obzirom na to, trebalo bi nastojati da se jasno napravi razlika između emocionalne i kognitivne komponente agresivnosti.

S obzirom na to da se neki oblici agresivnog ponašanja dovode u vezu s nedostatkom bihevioralne kontrole, agresiju treba razlikovati od impulsivnog ponašanja. Tačnije, treba razlikovati agresivna ponašanja koja su manifestacija osobine agresivnosti od impulsivnih ponašanja koja su manifestacija osobine impulsivnosti. Impulsivnost se uobičajeno definiše kao tendencija da se brzo i neplanirano reaguje, bez promišljanja o negativnim posledicama takvog reagovanja ili o alternativnim reakcijama (npr. Lorr & Wunderlich, 1985). Lorr i Vunderlih (Lorr & Wunderlich, 1985) ističu dve važne bipolarne komponente impulsivnosti. Jedna je odolevanje nasuprot neodolevanju potrebama, odnosno nemogućnost odlaganja zadovoljstva. Druga predstavlja momentalni odgovor na neki spoljašnji stimulus nasuprot planiranju akcije. Može se videti da i impulsivnost predstavlja multidimenzionalni konstrukt kao i agresivnost. Problem njihovog razlikovanja je u tome što ponašanje jedne osobe s izraženom impulsivnošću i druge s izraženom agresivnošću može biti isto. Na primer, emocionalni aspekt agresivnosti – bes, ima iste bihevioralne manifestacije i biološke mehanizme kao i impulsivnost (Seroczynski, Bergeman, & Cocco, 1999). Očigledno je da se na fenotipskom planu određena agresivna ponašanja poistovećuju s impulsivnim ponašanjima, ali treba imati na umu da je u osnovi agresivnog ponašanja namera da se nanese šteta. Ta namera nije osnov za javljanje impulsivnog ponašanja. Tako, na osnovu motivacije za određenim ponašanjem možemo napraviti jasnu distinkciju između agresivnog i impulsivnog ponašanja. U jednoj blizanačkoj studiji, koja je za cilj imala ispitivanje zajedničke nasledne osnove impulsivnosti i agresivnosti, pokazano je da su ove dve osobine zasebni domeni (Dinić, Nikolašević, Oljača, & Bugarski Ignjatović, 2018). Iako je dobijen rezultat da od svih komponenti agresivnosti, bes deli najviše genetičke sličnosti sa impulsivnošću, udeo zajedničke nasledne osnove za ove dve osobine je jako mali, dok je u identifikovanju nasledne osnove obe osobine mnogo veći udeo specifičnih gena kojima se one mogu objasniti.

Na kraju, agresiju i nasilje treba razlikovati od antisocijalnog ponašanja. Antisocijalno ponašanje predstavlja širi pojam od agresije, pa tako i od nasilja. Ono uključuje agresiju i nasilje, ali pored toga i ponašanja poput neposlušnosti, nediscipline, laganja, zloupotrebe psihoaktivnih supstanci, krađe, vandalizma i slično. Antisocijalno ponašanje predstavlja narušavanje socijalnih normi, ljudskih prava drugih osoba ili uništavanje tuđe imovine (Miller & Lynam, 2001). Razlika između antisocijalnog ponašanja s jedne strane i agresije ili nasilja s druge, leži i u činjenici da kod antisocijalnog ponašanja nanošenje štete drugome nije uvek nužno. Na primer, zloupotreba psihoaktivnih supstanci predstavlja antisocijalno ponašanje, a ono u suštini ne predstavlja nanošenje štete drugome, već samom sebi.

Vrste agresije

Već je istaknuto da se agresija može definisati na različite načine. Nedostatak jedinstvene definicije agresije za posledicu ima veći broj kriterijuma prema kojima se mogu podeliti specifični obrasci agresivnog ponašanja. Prema najopštijem kriterijumu, većina autora razlikuje forme od funkcija agresije (npr. Bushman & Bartholow, 2010). Pod formom ili oblikom podrazumeva se **način** ispoljavanja agresivnog ponašanja (**kako?**), a pod funkcijom se podrazumeva **motivacija** za agresivno ponašanje (**zašto?**).

Forme agresije

Prema formi, možemo razlikovati fizičku i verbalnu agresiju, direktnu i indirektnu, aktivnu i pasivnu, manifestnu i latentnu, kao i kombinacije navedenih oblika agresije (npr. direktna fizička agresija). Fizička agresija odnosi se na upotrebu fizičke sile ili oružja i sličnih predmeta u cilju nanošenja fizičkih povreda ili oštećenja imovine. Treba napomenuti da se i pretnja fizičkom agresijom takođe smatra ovom formom, iako fizička šteta nije realizovana. Verbalna agresija odnosi se na korišćenje reči i uvreda u cilju nanošenja psihičke štete određenoj osobi. Iako je posledica fizičke agresije nanošenje fizičke povrede, cilj takvog ponašanja je najčešće nanošenje psihičke štete, uostalom, kao i u slučaju svih formi agresije.

Pomenuti oblici agresije uglavnom se odnose na direktne forme agresije, koje se ispoljavaju u neposrednom kontaktu u kojem žrtva uvek može prepoznati napadača. Direktno ispoljavanje agresije može biti rizično iz više razloga. Ono može ostaviti velike posledice po žrtvu, izazvati kod žrtve želju za osvetom ili osudu i socijalni pritisak od strane drugih ljudi koji prisustvuju agresivnom aktu. Iz tog razloga, većina ljudi radije koristi suptilnije, odnosno indirektno forme agresije, u kojima napadač nastoji da ne bude otkriven i da nanese štetu kako bi izgledalo da namera za tim uopšte nije ni postojala (Björkqvist, Lagerspetz, & Kaukiainen, 1992). Tipični primeri indirektno agresije su ogovaranje, širenje glasina i tračeva, nastojanje da se žrtva socijalno izoluje i slično. Ova forma agresije je češća s porastom uzrasta, u pubertetu, kada se razvijaju socijalne veštine (npr. Underwood, 2004). Takođe, s obzirom na to da je u pubertetu i adolescenciji prihvaćenost od strane vršnjaka izuzetno važna, ova forma agresije može biti posebno štetna i bolna po žrtvu.

Bliske indirektnoj agresiji su relaciona i socijalna agresija, te se ova tri pojma često mešaju. Relaciona agresija definiše se kao agresija usmerena na ugrožavanje socijalnih veza drugih osoba (Crick & Grotpeter, 1995), dok se socijalna agresija definiše kao agresija usmerena na narušavanje samopoštovanja drugih (Galen & Underwood, 1997). Međutim, problem koji se pojavljuje prilikom

stavljanja relacije i socijalne agresije u istu ravan s indirektnom agresijom jeste taj što se one mogu manifestovati i kao indirektne, ali i kao direktne forme. Na primer, širenje glasina, socijalno isključivanje i manipulacija su primeri relacije i socijalne agresije koji su ujedno indirektne forme, ali primeri su takođe i vređanje i ismevanje koji su direktne forme (Björkqvist 2001). Bez obzira na to, neki autori ističu da se relaciona i socijalna agresija odnose, u stvari, na istu formu, tj. indirektnu agresiju, te da se sve mogu podvesti pod nju (npr. Björkqvist, 2001). Naime, iako relaciona i socijalna agresija mogu biti direktne forme, najčešće se ispoljavaju indirektno. Pored problema u vezi sa načinom ispoljavanja, postoji i problem u razgraničenju načina nanošenja štete od cilja za agresivno ponašanje. Kao što je rečeno, cilj relacije agresije je ugrožavanje nečijeg socijalnog statusa u grupi, a socijalne agresije je ugrožavanje nečijeg samopoštovanja. U adolescentnom periodu, kada su vršnjački odnosi veoma važni, agresija usmerena na interpersonalne odnose i položaj u vršnjačkoj grupi može imati veoma negativne posledice po žrtvu. S obzirom na to, autori preferiraju termin relaciona agresija kako bi istakli štetnost agresije po socijalni status žrtve. Bez obzira na razlike između ove tri forme, može se zaključiti da sva tri oblika predstavljaju specifičan način manifestacije agresije, odn. da se mogu svrstati u posebnu formu agresije. Da li ćemo i kako nazvati tu agresiju – relacionom, socijalnom ili indirektnom – čini se da nije toliko važno.

Potom, možemo razlikovati otvorenu i prikrivenu formu agresije, u zavisnosti od toga da li napadač želi da bude identifikovan kao takav ili ne (Crick, 1995). U nekim situacijama, iako je napadač u direktnom kontaktu sa žrtvom – može joj uputiti zajedljiv komentar, a da žrtva ne prepozna lošu nameru tog postupka. U ovom primeru napadač koristi prikrivenu formu agresije. Kada napadač želi jasno da stavi do znanja žrtvi da je on napadač, onda je reč o otvorenoj agresiji. Na ovom mestu samo treba napomenuti da se podela na otvorenu i prikrivenu agresiju ne meša sa podelom na direktnu i indirektnu. U primeru prikrivene agresije možemo videti da je napadač koristio direktnu agresiju – upućivanje zajedljivog komentara. Mogao je da koristi i indirektnu agresiju, npr. da širi glasine o žrtvi na način da žrtva ne sazna ko je pokretač tih glasina. Dakle, u slučaju direktne i indirektne forme kriterijum podele se odnosi na to da li je napadač u direktnom, neposrednom kontaktu sa žrtvom ili ne, a u slučaju otvorene i prikrivene agresije kriterijum podele se odnosi na to da li napadač želi da žrtvi otkrije svoj identitet ili ne.

Granice između različitih formi agresije postaju još nejasnije podelom na aktivnu i pasivnu agresiju. Aktivna agresija podrazumeva da napadač reaguje tako da povređuje druge ljude (npr. udaranje, proklinjanje), dok pasivna agresija podrazumeva izostajanje prijateljskog ili uslužnog ponašanja (npr. namerno zaboravljanje da se prenese neka važna poruka). Moglo bi se reći da aktivna forma podrazumeva činjenje na štetu drugome, dok pasivna podrazumeva nečinjenje koje šteti drugima.

Forme agresije su međusobno povezane, pa tako, ako je neko sklon fizičkoj agresiji, biće sklon i verbalnoj. U jednom domaćem istraživanju dobijen je rezultat da se korelacije između fizičke, verbalne i relacije agresije kreću u rasponu od .44 do .57 (Dinić i sar., 2014). Drugim rečima, ukoliko je neko sklon agresiji, biće sklon da agresiju ispoljava na različite načine. U situacijama kada je takva osoba sprečena da izvrši fizički napad na nekoga ili postoji mogućnost da naiđe na osudu publike, pribeći će verbalnim uvredama ili nastojati da ugrozi reputaciju druge osobe.

Funkcije agresije

Funkcije agresije se odnose na motivaciju za agresivno ponašanje. Naime, isti agresivni postupak može imati različite razloge zbog čega je učinjen. U literaturi se mogu razlikovati dve vrste agresije prema funkciji koje se najčešće nazivaju reaktivnom i proaktivnom agresijom. Široka prihvaćenost ove podele proizilazi iz mogućnosti da se njome objedine suprotstavljeni teorijski pristupi agresiji, pri čemu se svakom pristupu pripisuje njegov značaj.

Reaktivna agresija (naziva se još i afektivnom, hostilnom, neprijateljskom ili odbrambenom) primarno je motivisana namerom da se povredi druga osoba i javlja se kao impulsivna reakcija na frustrirajući događaj, opaženu provokaciju ili pretnju, koji ne moraju uvek biti realni. Dakle, povređivanje druge osobe je samo po sebi cilj reaktivne agresije, čime se uklanja provokacija ili pretnja. Zbog impulsivnog tona i momentalne reakcije na provokaciju ili pretnju, često se naziva i "vatrenom" agresijom. Reaktivna agresija se uvek javlja u nekom kontekstu provokacije ili pretnje – ona predstavlja reakciju na neke spoljašnje stimuluse, tzv. "okidače". Reaktivna agresija se objašnjava frustracionim modelom agresije prema kojem se agresivni odgovor javlja kao reakcija na frustrirajući, odnosno neprijatan događaj (Berkowitz, 1989).

S druge strane, proaktivna agresija (naziva se još i instrumentalnom, predatorskom ili promišljenom) je vođena drugačijim motivima koji nisu nužno usmereni na povređivanje druge osobe, već je povređivanje druge osobe nešto što se dešava usput. Ova funkcija agresije najbolje je opisana u teoriji socijalnog učenja (Bandura, 1973), prema kojoj se agresivno ponašanje ispoljava ukoliko se povezuje sa dobijanjem eksterne ili interne nagrade. U slučaju proaktivne agresije, agresija je instrument, prihvatljivo i opravdano sredstvo za dolaženje do cilja poput sticanja materijalnih dobara, novca, statusa, moći, dominacije nad drugima, uspostavljanja pozitivne slike o sebi ili ostvarivanja pravde. Proaktivnu agresiju karakteriše usmeravanje pažnje na metu i iniciranje agresije usled doživljaja da se njome može dobiti nagrada. Proaktivna agresija se javlja nezavisno od prisustva provokacije i često se izjednačava sa neprovociranom agresijom ili agresijom koja deluje kao da nije ničim izazvana. Otud se često naziva i "hladnokrvnom", kako bi se razlikovala od reaktivne. Dakle, dok je za reaktivnu agresiju karakteristična ishitrena, impulsivna reakcija, za proaktivnu je karakteristična isplanirana i promišljena akcija uz prisustvo uverenja da se agresija isplati (npr. Crick & Dodge, 1996). Pored ovih razlika, neki autori ističu to da reaktivna agresija predstavlja odgovor na spoljašnji, pre svega, socijalni stimulus, koji se doživljava kao negativan i ugrožavajući (Fontaine, 2007). Za razliku od nje, proaktivna agresija se povezuje s ostvarenjem želja i ciljeva koji se vrednuju kao pozitivni i privlačni, odnosno s unutrašnjim faktorima (Fontaine, 2007).

Klasifikacija na reaktivnu i proaktivnu funkciju agresije je važna sa stanovišta psihologije ličnosti jer se sklonost ka ovim funkcijama vezuje za različite tipove ličnosti. Stoga je važno da razumemo korelate ove dve funkcije agresivnosti, jer na taj način bolje razumemo i motivaciju za agresijom, što nam je važna informacija za prevenciju. Brojna istraživanja ukazuju na to da se reaktivna i proaktivna agresija razlikuju u odnosu na kognitivno i afektivno funkcionisanje, osobine ličnosti i prisutnost nekih subkliničkih ili kliničkih fenomena (više u Merk, Orobio de Castro, Koops, & Matthys, 2005). Reaktivna agresija povezuje se s impulsivnošću, slabom bihevioralnom kontrolom, nepromišljenim ponašanjem, konfuzijom u mislima i sa povećanom napetošću koju prati emocija besa. Generalno, osobe sklone afektivnoj agresiji karakteriše dezinhibicija i nedostatak kontrole impulsa, koji se povezuju s deficitom egzekutivnih funkcija. Rezultati ranijih istraživanja takođe pokazuju da se reaktivna agresija dovodi u vezu s hostilnim atribucijama, odnosno interpretacijama

nejasnih situacija kao pretećih, potom s problemima pažnje, manjom popularnošću u društvu i generalno nižom socijalnom funkcionalnošću, usamljenošću, socijalnom anksioznošću, depresijom, somatizacijom i emocionalnom disregulacijom (npr. Poulin & Boivin, 2000). S obzirom na to da se reaktivna agresija povezuje s negativnim afektivitetom, ne iznenađuje to što se najviše dovodi u vezu s neuroticizmom iz Petofaktorskog modela i u manjoj meri s negativnim polom prijatnosti (npr. Bettencourt, Talley, Benjamin, & Valentine, 2006).

Za razliku od reaktivne agresije, proaktivna se povezuje sa shvatanjem agresije kao prihvatljivog i opravdanog sredstva za postizanje različitih ciljeva (Crick & Dodge, 1996; Poulin & Boivin, 2000). Imajući u vidu da su osobe sklone proaktivnoj agresiji uverene da se agresija "isplati", ne iznenađuju podaci da se ona povezuje s eksternalizovanim rizičnim ponašanjima kao što su: kriminalno ponašanje i delinkvencija, zloupotreba supstanci i rizično seksualno ponašanje (npr. Raine et al., 2006). Ova funkcija agresije povezuje se s precenjenom, skoro narcističkom slikom o sebi, koju prati samoprocena izraženih liderskih i socijalnih kompetencija i izraženog smisla za humor. Otuda su osobe sa većom sklonošću ka proaktivnoj agresiji prihvaćenije u društvu od osoba koje su sklonije reaktivnoj agresiji (Poulin & Boivin, 2000). Drugim rečima, biti proaktivno agresivan zahteva i određene socijalne kompetencije i kapacitete kako bi se osmislile odgovarajuće strategije za ostvarenje željenog cilja. Među emocionalnim korelatima instrumentalne funkcije, ističe se emocionalna hladnoća, odnosno odsustvo osećanja krivice i empatije. Kada su u pitanju relacije s osobinama ličnosti, proaktivna agresija se povezuje dominantno sa niskom prijatnošću iz Petofaktorskog modela (Bettencourt et al., 2006), te sa psihopatijom (Dinić & Wertag, 2018). Kako se psihopatija može sagledati i kao multidimenzionalni konstrukt, istraživanja na adolescentima su pokazala da je aspekt psihopatije koji se odnosi na bezosećajnost karakterističan za adolescente koji su više skloni proaktivnoj agresiji ili koji ispoljavaju i proaktivnu i reaktivnu agresiju (Perenc & Radochonski, 2014; Thomson & Centifanti, 2018). S druge strane, aspekt psihopatije koji se odnosi na impulsivnost jasno razlikuje adolescente koji su skloni samo reaktivnoj agresiji od ostalih (Perenc & Radochonski, 2014; Thomson & Centifanti, 2018). Valja napomenuti da se u istraživanjima retko izdvaja grupa osoba koje ispoljavaju samo proaktivnu agresiju, te da se najčešće izdvaja grupa koja pokazuje kombinaciju reaktivne i proaktivne agresije, dok se grupa koja pokazuje samo reaktivnu agresiju može jasno izdvojiti (više u Dinić & Raine, 2020).

Iako je podela agresije na reaktivnu i proaktivnu veoma prisutna, neki autori ukazuju na prisustvo poteškoća u okviru ovakve dihotomije (Bushman & Anderson, 2001). Na primer, mnoga agresivna ponašanja uključuju više motiva, pa je teško odrediti primarni motiv, posebno u slučaju odložene agresivne reakcije. Takođe, cilj reaktivne agresije je redukcija pretnje ili napetosti, tako da se, na neki način, ona može shvatiti i kao instrumentalna/proaktivna (McEllistrem, 2004). Pored toga, poistovećivanje termina koji se odnose na ovu dihotomiju, stvara konfuziju u vezi sa etiologijom samog koncepta. Recimo, instrumentalna agresija određuje se preko modela socijalnog učenja, a veoma sličan konstrukt predatorske agresije oslanja se na biološke osnove agresivnog ponašanja. Tako, ostaje nejasno da li se ti termini odnose na isti konstrukt, a ukoliko jeste tako, da li se izvori instrumentalne/predatorske agresije mogu povezati više sa sredinskim ili biološkim činiocima. U jednom istraživanju na blizancima pokazano je da se eksperimentalno indukovana agresija, koja se javlja kao reakcija na provokaciju, u potpunosti može objasniti samo sredinskim činiocima, i to onima koji se odnose na nedeljenu sredinu (Dinić et al., 2020). Zanimljivo, nasledni faktori uopšte ne učestvuju u objašnjenju ove funkcije agresije. To znači da individualna iskustva i kontekstualni

faktori potpuno oblikuju naš agresivni odgovor u specifičnoj situaciji. Valja napomenuti da se u istraživanjima u kojima se agresija ispituje preko upitnika samoprocene ili procena od strane drugih dobija i određeni udeo naslednih činilaca u objašnjenju reaktivne agresije, mada svakako manji u odnosu na proaktivnu agresiju (više u Dinić et al., 2020).

Ipak, prepoznavanje različitih korelata reaktivne i proaktivne funkcije agresije čini se dobrim argumentom za njihovo razdvajanje, iako se ne zanemaruje da je njihovo razlikovanje nekad teško. Pored toga, klasifikacija u odnosu na funkcije agresije je važna i za određenje uloga u nasilnoj interakciji. Naime, neki autori kao dva ključna elementa proaktivne agresije ističu instrumentalnost, odnosno obezbeđivanje neke dobiti, i nasilnost koja uključuje dominaciju ili zastrašivanje druge osobe (Brown, Atkins, Osborne, & Milnamow, 1996). Otud je i za određenje nasilja važnija funkcija samog ponašanja u odnosu na formu, o čemu će biti reči kasnije.

Nasilje

Svetska zdravstvena organizacija (World Health Organization, 1996) definiše nasilje (engl. *violence*) kao „namerno, zaprećeno ili aktuelno, korišćenje fizičke sile ili moći protiv sebe ili druge osobe, ili protiv grupe ili zajednice, što za posledicu ima ili je vrlo verovatno da će imati ozledu, smrt, psihološke posledice, teškoće u razvoju ili deprivaciju”². Popadić (2009) daje jednostavniju definiciju nasilja po kojoj je nasilje namerno i neopravdano nanošenje štete drugome. Sličnosti između agresije i nasilja su velike i u svakodnevnom govoru se ova dva pojma često koriste kao sinonimi. Najpre, i jedno i drugo su ponašanja s namerom da se nanese šteta drugome.

Ipak, postoje razlike između ova dva pojma. Prvo, nasilje predstavlja užu pojam od agresije: svi oblici nasilja jesu agresija, ali svaki oblik agresije – nije nasilje. Agresija obično obuhvata širok spektar manifestacija, dok se nasilje može smatrati ekstremnom agresijom (npr. Marcus, 2007). Pojedini autori pod nasiljem podrazumevaju samo fizičku agresiju, tačnije, ekstremnu fizičku agresiju (npr. Archer, 2000). Na primer, Anderson i Bušman (Anderson & Bushman, 2002) naglašavaju da je nasilje ekstremna agresija koja za cilj ima nanošenje ozbiljnih telesnih povreda. Međutim, i drugi oblici agresije, kao što su verbalna, emocionalna ili socijalna agresija, mogu se smatrati nasiljem ukoliko se ispolje u ekstremnom obliku. U definiciji Svetske zdravstvene organizacije aspekt koji se odnosi na upotrebu moći obuhvata upravo ove različite vrste nasilja (fizičko, seksualno, psihološko) i zanemarivanje, ali i suicid i ostala samopovređujuća ponašanja (World Health Organization, 1996).

Drugo, na osnovu definicije koju je ponudila Svetska zdravstvena organizacija, u nasilje spada i nasilje prema samom sebi. S obzirom na to, nasilje prema ovoj definiciji nije isključivo socijalno ponašanje tj. ono koje uključuje interpersonalne odnose. Iako je autoagresija posebna vrsta agresije, ona nije obuhvaćena usvojenom definicijom agresije, budući da je fokus na međuljudskim odnosima. U skladu sa tim, i u ovoj knjizi će se nasilje razmatrati isključivo u kontekstu interpersonalnih odnosa, što je bliže definiciji koju je ponudio Popadić (2009).

Treće, iako i agresija i nasilje podrazumevaju namerno ponašanje, postoji neslaganje između autora u vezi s tim da li kod nasilja postoji namera da se nanese šteta drugome. Na primer, u definiciji nasilja koju je ponudila Svetska zdravstvena organizacija, postojanje namere da se upotrebi fizička sila ne znači nužno da postoji namera da se nanese šteta (World Health Organization, 1996). Na primer, roditelj može snažno da trese dete koje plače kako bi prestalo da plače, što može izazvati

²<https://www.who.int/groups/violence-prevention-alliance/approach>

oštećenje mozga iako namera roditelja nije bila da se to desi. Bez obzira na to, takav akt će se označiti kao nasilje. Pored toga, neka osoba može namerno upotrebiti silu i pritom naneti štetu drugoj, a da ne percipira da je nanela štetu. U nekim kulturama se određena ponašanja, npr. udaranje žene, smatraju prihvatljivima. Ipak, bez obzira na to, ova ponašanja predstavljaju nasilje jer ostvaruju zdravstvene i psihološke posledice na individuu. S druge strane, Anderson i Bušman (Anderson & Bushman, 2022) i Popadić (2009) i kod nasilja, kao i kod agresije, ističu da je cilj da se nanese šteta, odn. da postoji namera za nanošenje štete drugome.

Četvrto, čini se da postoji razlika u statusu nanete štete između definicije agresije i nasilja. Postoji saglasnost da posledice nasilja, kao i agresije, ne moraju biti samo fizičke povrede ili smrt, već i psihološke i socijalne posledice od kojih pate pojedinci, porodice, zajednica, zdravstveni sistem itd. (World Health Organization, 1996). Međutim, u definiciji nasilja je veći akcenat na (mogućim) posledicama namerne upotrebe fizičke sile ili moći. S druge strane, posledice agresivnog ponašanja nisu u prvom planu prilikom definicije agresije, već je akcenat na nameri da se nanese šteta (Popadić, 2009). Pritom, i veličina štete se uzima u obzir, te se nasilje vezuje za veću i ozbiljniju štetu ili njenu mogućnost. Tako, neko može da oštiri nož naočigled drugoga ne s namerom da mu nanese telesne povrede, već da ga uplaši ili mu stavi do znanja da želi da mu nanese štetu. Takvo ponašanje bi se okarakterisalo kao agresija. Međutim, ukoliko bi neko zaista i naneo telesne povrede drugome nožem, takvo ponašanje bi se okarakterisalo kao nasilje jer je u pitanju ekstremna agresija koja ima ozbiljnije posledice. Takođe, bez obzira na to da li je pokušaj nanošenja telesnih povreda uspešan ili ne (npr. ukoliko osoba zamahne nožem na drugoga i promaši), takvo ponašanje bi se okarakterisalo kao nasilje. Zbog toga se za nasilje slikovito kaže da je "agresija u akciji".

Peto, za razliku od definicije agresije, u Popadićevoj (2009) definiciji nasilja se uvodi neopravdanost, nelegitimnost, nezasluženoost, prekomernost ili neprimerenost (situaciji) nekog ponašanja ili postupka kojim se nanosi šteta. Pritom, neopravdanost se procenjuje spram zakonskih regulativa, ali i šire od toga, spram važećih normi u određenom društvu ili kulturi i subkulturi. S druge strane, prilikom definicije agresije neopravdanost nanošenja štete se ne pominje, tj. nije u prvom planu.

Iako se u engleskom jeziku može jasno napraviti razlika između termina *aggression* i *violence* na način kako je ovde opisano, valja napomenuti da je u svakodnevnom govoru na srpskom jeziku to teže. Na to ukazuje i Popadić (2009) zalažući se da se termini agresija i nasilje koriste kao sinonimi i da upućuju na ono što u engleskom potpada pod termin *aggression*. Naime, upotreba termina nasilje na srpskom jeziku je šira od upotreba termina *violence* na engleskom jeziku. S druge strane, engleski termin *violence* bi odgovarao ekstremnoj agresiji (odn. ekstremnom nasilju ako sagledamo svakodnevnu upotrebu termina nasilje u srpskom jeziku).